

SZEMLE

EGY GONDOLATRENDSZER ÁTMENETI KORSZAKTÖRTÉNETE*

ALMÁSI MIKLÓS

Kant és Hegel mellett, a klasszikus német filozófia két másik reprezentánsa jó ideig csak szillettjében szerepelt filozófiatörténeti kutatásainkban. Bár Fichte történet- és morálemmélete és Schelling esztétikája (olykor még *Természet-filozófiája* is) bekerült az eszmetfejlődést tárgyaló tanulmányokba, az a rövid idő alatt lefutó, robbanásszerű fejlődés, ami Kant kritikai korszakát a hegeli dialektika megjelenéséig összeköti – a *Tudománytan* 1794-ben jelenik meg első változatában, a *Fenomenológia* 1807-ben! – jobbára csak lexikális adatszertűséggel rajzolódott ki. Hermann István jelentős Kant-monográfiájának folytatásaként most ennek az útnak szinte teljes problémátörténetét, vitáit és kultúrtörténeti, irodalmi és társadalmi háttérszövetét vette elemzés alá összefoglaló igényű – és talán egyéni produkcióját tekintve is legérettebb – kötetében. Szinte a kinagyított idő technikájával dolgozva elemzi azt a páratlan fonalgazdagságú és hihetetlen gyorsaságú szellemi mozgalmat, ami Hegel érett korszakának küszöbéig bomlott ki a német bölcséletben, irodalomban, közírásban. E kinagyított „pillanat” e robbanásszerű fejlődés modell-tükreben, a francia forradalom osztály- és párt-harcainak fényében kapja meg végső értelmezési kulcsát: így és ezért lesz vállalkozása szintetikus „mélyinterjú” e két inkognitóban élő bölcselővel. Ami, tegyük hozzá, nem volt könnyű feladat, hiszen ezek a szövegek – teleológiai és transzcendentálfilozófiai fogalmak szubtilis szövevényében – olykor alig kínálnak fogódzót a „lefordításra”. S ez a munka nemcsak a hermeneutikai vizsgálatot teszi próbára, hanem a folyamatszerűség, az összetartozó és elkülönülő szálak felmutatása is, azoknak a belső differenciáknak kimutatására, melyekről olykor még szerzőjük sem bírt tudomással. Hermann ezt a senki földjét a legfrissebb filológiai apparátus kritikai áttekinté-

sével, de egy markánsan eredeti gondolati koncepció mentén végzi el: a teleologia fogalom „önfejlődéseként” fogja fel e vitákban, felbomló szövetségeiben széttartó fejlődésvonalakban lefutó gyorsított gondolatrobbanást.

*

Az elemzés kiindulópontja: a kanti filozófia. Fichte is, Schelling is Kant „köpenyéből bújtak elő”, akkor is, ha már első kísérleteikben – még önmaguk számára sem tudatosan – túl is lépték a mester által megvont gondolati-módszerbeli határokat. Hermann könyvének első fejezeteiben azokat a kanti gondolatokat mutatja be, melyek nemcsak kirajolták, hanem provokálták is a továbbgondolás lehetőségeit. Hermann ugyanis úgy fogja fel a kanti produkciót, mint a polgári társadalom mozgáshetőségeinek legáltalánosabb filozófiai keretét – *in nuce*: a későbbi fejlődés az egyes lehetőségek végigjárásával, vagy az antinómiákba rejtett dialektika megmeregítésével, az összetartozó mozzanatok teljes szétszakításával fog dolgozni. A *Tiszta ész kritikájának* kiinduló kérdése – lehetségesek-e a priori szintetikus ítéletek – Hermann interpretációjában az ész teremtő sajátosságának világtörténelmileg ekkor kibontakozó fellendülését foglalja össze. A korábbi társadalmak filozófiai kérdései jobbára a létező adottságok világát fogadták el kiindulópontnak, s amennyiben változtatni akartak ezen, úgy maga az aktus nem lett külön vizsgálendő, mert problematikus jelenség, teoretikus kérdés. Kant hirdeti meg először azt a posztulátumot, hogy nemcsak az adottságokat, hanem az adottságok teremtését, „csinálását” is kérdéssé kell tenni. Voltaképp ezzel az alapkérdéssel jelenik meg a „probléma-tudat”, a forradalmi és liberális polgári gondol-

*Hermann István: *Teleológia és történetiség*, Gondolat, 1979.

kozás eme teoretikus hajtóereje, ami egyre jobban át fogja hatni mind a társadalmi cselekvést, mind a tudományos tevékenységet. Ebben a filozófiai formulában tehát egy világtörténelmi trendvonal első leírása rejlik: az önmagát változtatni akaró és ugyanakkor azonosnak maradó társadalmi formáció gyakorlati igénye. Ebből az ideológiai igényből és a kanti indítás fogalmi rendjéből nő majd ki az első „tudományelmélet”, Fichte tudománytana, melyben a lét elemeit a problémateremtő (valóságteremtő) tudat felől fogja leírni.

De a kanti filozófia antinomikus felépítésében és elemi dialektikájában már megjelennek a későbbi fejlődés szétszakított pólusai is. Hermann kimutatja, hogy a fetiszizált ember késő polgári tapasztalatának csírái is belerajzolják preformált lenyomataikat e rendszer ellentmondásaiba. Ezért kapcsolódik ide a XX. századi polgári gondolkodás kísérletező ága: Rickert az individualizáló és generalizáló tudományok szembeállításával, Dilthey a megértő és leíró pszichológiával, Tönnies a civilizáció és kultúra kettősségével, egészen a strukturáliszmusig, ahol az oppozíciók rendje már módszerré finomodik. Csak hogy Hermann nem áll meg a rendszer – s főképp az ismeretkritika és morálfilozófia – antinomiáinak felrajzolásánál. A továbbvezető szálak modellépítménye *Az ítélőerő bírálata*, az a mű, melyben megjelenik a későbbiekben oly nagy jelentőségű kategória, a teleológia. Vele nyílik meg az út a természetfilozófia, majd a természettudományra épülő tudományelmélet felé, itt kezdődik Kant utolsó korszakának dialektikusabb, történelemhez közelítő – rendszerrobbantó – periódusa. S egyben: itt kerül igazán a kor világtörténelmi fordulatainak közelébe is. S Hermann itt mutatja fel továbbhatásának titkát: a személyes alkotói krízis sokszínű „kínálatában”. Kant valláskritikai műveiből indul el Fichte radikalizmusa, innen Hegel történetisége (az övé is elsőbb teológiai „burokban...”).

A mester és a tanítványok közötti szakítás a Sollen és a valóság ütközésének értelmezésében robban. Fichte az első, aki a Sollen elvontságával szemben a valóságban jelentkező új lehetőségek erővonalait keresi – a cselekvést konkretizáló perspektívát. Igaz, Németországban ez a távlat csupán a francia forradalmi mozgalmak gondolati körvonalzásában és nem saját cselekvéshorizontjuk bővítésében állhatott, az elhatárolódás mégis döntő horderejű. A történelem ugyanis korrigálta a Sollen egyfelől csak etikai, másfelől ideális-teoretikus posztulátumait: szétválasztotta

a radikális, a konzervatív cselekvésmoделeket, és lehetővé tette az előbbi filozófiai konkretizálását is. A klasszikus német idealizmus fejlődésének titka ez a váltás: ez a filozófia Fichtével fordul először az objektivitás felé. Akkor is, ha ez az ő esetében még szubjektivistikus fogalmi keretek között történik. Hermann fogalmi elemzésének egyik legérdekesebb fejezete ennek a szubjektivistikus burokban jelentkező objektivitás keresésnek feltárása, az utópia, a Sollen és a perspektíva különbségének – a XVIII. század végén jelentkező áramlatokban is elkülönülő hármasságának kimutatása, és az objektivitás-igényt hordozó történelmi szívóerő dialektikájának megragadása. (Az utópia és a perspektíva c. fejezetben.)

A továbbvezető út: a praxis-orientált filozófia kidolgozása. Hermann ennek az új szellemi orientációnak forrásait a német és angol szentimentalizmusban, valamint e tendencia francia felerősítőiben (Rousseau) mutatja fel. Fichte „Tathandlung”-ja, Schelling rajongása a „prometheuszi tett” iránt abból a televényből nőtt ki, melyben az új kor embere először fogalmazta meg új személyazonosságát és életerét. Werther kínlódása a polgári életgyakorlatban ennek az új életszférának már negatív lenyomatairól árulkodik, a francia forradalmi cselekvés elementáris hatása – különböző titkos társaságok népszerűsítő tevékenységén át – már modellformában rajzolta körül a művészi és filozófiai utkeresés lehetséges célját. A forrásoknál tehát még világos az összefüggés a szentimentalizmus, a forradalmi cselekvés és az aktivizmus új gondolati vívmánya között. (Hermann egy Jacobi-idézzel szinte a közvetlen forrásvidéket is megjelöli: azt a pontot, ahol a Sollen-ből radikális-forradalmi gyakorlat-igény, s ennek filozófiai általánosítása megszületik. A szentimentalizmus ilyen kultúr-történelmi-filozófiatörténelmi beágyazottságú elemzése ismét új eredmény: eddig jobbra csupán érzelmi-irodalmi tartalmára figyelt fel a kutatás, filozófiatörténelmi konnotációja nem tűnt fel.)

Fichte indulása (a *Versuch einer Kritik aller Offenbarung*, 1792) – hasonlóan Hegel radikális teológiai írásaihoz – az emberi autonómia felszabadítására tett első kísérlet. A morál – szemben a kanti koncepcióval – nemcsak kötelesség, hanem a boldogság közege is, amennyiben a kiteljesedés erőtere is. Az ember sok mindenre kényszeríthető – valja Fichte –, de lelkében megőrizheti autonómiáját, sőt szembefordulását a „külső” parancsokkal. Másszóval: az új morál – az ellenállásé. A feudális-egyházi kötelesség-foga-

lommal ez az új etika nemcsak a lázadás gesztusát hordozza és legitímálja, de egyben alkalmas arra is, hogy kialakítsa az új személynemességhez nélkülözhetetlen „tartást” is. Így lesz ez az etika a radikálisan új, polgári karakter hordozója. Csak zárójelben: ez az interpretáció, mely a teológiai szövegben az ellenállás és lázadás gesztusait mutatja ki, szellemes cáfolata annak a napjainkban formálódó mítosznak, melyet a francia „új filozófia” (pl. Bernard Lévy a *Le testament de Dieu*-ben és főképp Glucksmann a *Les maitres penseur*-ben) hirdet, miszerint a német filozófia nagy korszaka törte meg az ember gerincét, fosztotta meg a modern utókort az ellenállás lehetőségétől: Fichte indulásakor az etikai autonómiát épp a belső ellenállás feltámasztásának fogalmával alapozza meg.

Fichte igazi szellemi arculata a *Tudománytan*-ban rajzolódik ki, abban a műben, ami már a kanti koncepcióval való szakítás jegyében íródik. Középpontjában már a cselekvés, az *En*, mint a világ demiurgosza áll. Az a cselekvő *En*, melyről Hermann szellemesen mutatja ki, hogy hangsúlyozott szerepe szinte szétolvasztja a „magánvaló” kategóriáját: a cselekvés expanziója, az *En* teremtő aktivitása egyszerűen feleslegessé teszi, fogalmilag pedig megsemmisíti a megismerhetetlen-megközelíthetetlen magánvalót. A cselekvés mind tágabb teret hódít meg, túl az ismert dolgok határán is. Ugyanakkor már ebben a változatában is felismerhető – az etikában kibontakozó – társadalmi irányultsága: mint Hermann kimutatja, ez a hiposztázált cselekvő *En* a francia „Terreur” német, filozófikussá szublimált változata.

A *Tudománytan* radikalizmusa persze nem látványos. Funkciója inkább pedagógiai: az új embert és nemzetet akarja a korszerű gondolkozás és tudományosság iskoláján keresztül kiművelni. Mégis olyan tudományelmélet ez, melynek gerince, vezető kategóriatana – az etika. Miért van Fichtének ilyen „illegitim” vezérlőre szüksége – kérdezi a szerző. Azért, mert a társadalom és tudomány kapcsolata most van kialakulóban, de még progresszív történelmi korszakok és osztályok gyakorlatában sem egyértelmű a tudomány beilleszkedése és a társadalom tudományhasználata. A kapcsolat számos problematikus pontot vetett fel az újkor elején, s magában a francia forradalomban is. Fichte ezért az etika kategóriáival csempészi be az általánosabb értelemben vett, progresszív „társadalmi megbízatás” szerepét.

Vívmányai közül a legfontosabb: a dialektikus tagadás, a negáció szerepkörének kibővítése, az

En és nem-*En* állandó egymásba átcsapása, önteremtő, objektivációt létrehozó funkciójának, (az *En* önmegsemmisítésének, tárgyiasításának) tételezése. Hermann itt is a gondolatok termékeny *kerülőútját* kutatja fel. Fichte ugyanis „túl-fogalmazza” ezt a dialektikus szerkezetet, a szubjektum–objektum viszony nála hipertróf módon íródik le, az *En* mint világtéremtő kategória – mitikus nagyságot kap. Mégis, enélkül a fogalmi túlfeszítés nélkül nem tudta volna átugrani a kanti rendszer árnyékát: a hipertrófia az újítás szellemi előfeltétele volt. Mert Fichte rendszerében az *En* nemcsak teremtő a nem-*En*-t (a természet és társadalom világát), hanem az általa teremtetttel, mint önálló létezővel lép kölcsönhatásra. S amennyiben a kiindulópont, a túlnagyított, demiurgosz-*En* szubjektívistikus mítosz, úgy a végeredmény, az *En* és a „teremtett világ” (a nem-*En*) kölcsönhatása már „objektív” szerkezetet sejtet. Legalábbis itt nyílik meg a lehetőség az objektív idealizmus kiépítése számára – amit azonban már Schelling valósít meg.

A rendkívül elvont fogalmi játék mögött Hermann-nak sikerül feltárnia a valóságos – és profán – tartalmakat. Ebben az *En* és nem-*En* azonosságában és különbségében dialektikájában nemcsak a gyakorlat teremtő funkciója kap szót (az ember által létrehozott „új” dolgok-viszonyok visszahatása), hanem a cselekvés és valóság között feszülő ellentmondások továbbgördülő, újratерemtődő szerkezete is. Az az erő, ami a polgári társadalom fejlődéspotenciálját biztosítja: a megoldott ellentmondások újabb ellentmondások szülői lesznek, a problémamegoldás egyben problémateremtés is. Persze: Fichte ennek a modellnek mitológikus fogalmi leírását adja. Sőt – mint Hermann kimutatja – megoldása volta-képp csak a teoretikus tudománytanban érvényes – s kísérlete nem képes visszatérni a gyakorlati tudománytanhoz, még kevésbé az ontológiai praxishoz. De amit megfogalmaz termékeny kérdésként, azonnal továbbhat: nemcsak Schelling objektív fordulatát segíti elő, hanem Hegel első publikált művének, a fichtei és schellingi filozófia különbségét elemző munkájának is ez lesz egyik kiindulópontja – útban a dialektika általánosabb kifejtése felé.

*

Schelling feladata megtalálni az összekötő láncszemet a tudomány és társadalom között, kibontani a szubjektívizált keretfogalmakból a gyakorlat objektivitását. A központi fogalom nála

is – mint az egykori barátok, Fichte és Hegel számára is – a szabadság. Az abszolút Én maga a szabadság hordozója. Hermann ennek a korai gondolatnak kiemelésével találja meg azt a kontinuos fonalat, ami Fichte radikalizmusától Schelling „intellektuális szemléletének” pozitív mozzanatán át a hegeli történetiség fogalmáig vezet. Voltaképp ennek a fonálnak felfedezésével zárul először egységes filozófiai (és ideológiatörténeti) egységé ez a rendkívül rövid idő alatt kibomló korszak. Eddig ugyanis az „intellektuális szemlélet” kategóriájának csupán negatívumait írta le a marxista filozófiatörténet. (A gondolati közvetítések kikapcsolását, az irracionális mozzanatok beékelődését stb.) Hermann viszont kimutatja e fogalomnak és a korszak egészét átszövő szabadság-kategóriának kapcsolatát, tehát az érem másik oldalára is fényt derít. Az intellektuális szemlélet bevezetésének egyik motívuma a spekuláció elleni tiltakozás, pontosabban a spekulatív filozófiában mindig bennerejlő dogmatizmus elutasításának szándéka: küzdelem a szabad gondolatért és a szabad gondolatot (és cselekvést) guzbakötő fogalmi korlátok ellen. A dogmatizmus csapdája kikerülésének útja részint a cselekvésben felmerülő új problémák kidolgozása, részint a megértés új módszere (intellektuális szemlélet, melyben együtt van az általános és különös mozzanat). Így jut el Schelling a szubjektum és objektum egységének gondolatához, az objektív idealizmus megteremtéséig. A menetrend – Hermann fejtegetésében – ismét a kerülőút technikájával íródik: Schelling olyan fogalmi apparátust hoz létre, amelynek számos negatív mozzanata van, de segítségével ki tudja bontani azokat a lehetőségeket, melyek már a fichtei koncepcióban benne rejtlettek, s eljut a szubjektum, az Én és a valóság dialektikájának látványosabb, egyszerűbb kibontásához.

Az eredmény – a teleológikus gondolat újragfogalmazása. A fejlődés – mint láttuk – az *Itélő-erő*ből, a teleológia esztétikai és természeti mivoltának első megragadásából indult el. Schelling természetfilozófiája viszont az új tudományok felé nyit, melyekben a teleológiai elv objektivebb formában ragadható meg (pl. a biológiában). Másrészt e tudományok körének felmérése termékeny „kerülőút” a dialektika további általánosítása számára. Így kerül be horizontjába az akkor még gyermekcipőben járó elektromosság és fényelmélet. A korábban egymást kizárónak látszó mozzanatok a schellingi rendszerben egymásra találnak, kiegészítik egymást, egymást tételzik fel: az objektivitás (a természet) és a szub-

jektivitás (az intelligencia) az abszolút szellemben találnak egységre. Igaz: Schelling számára az egység, az ellentétes mozzanatok azonossága lesz a meghatározó. Az ellentétek egymást feltételező, egymásba átcsapni képes mozgása rövidrezáródik. *A Transzcendentális idealizmus rendszere* c. Schelling mű ennek a fél-dialektikának szellemében íródik, s egyben le is zárja a zseniális ifjú progresszív alkotói periódusát. Hermann elemzése is eddig kísérik útján. Nem véletlenül: a gondolati szálát immár Hegel folytatja, Schelling pedig elkanyarodik eddigi útvonalától.

*

Hermann szinte a teljes kultúrtörténeti háttérből bontja ki az egyes művek közvetlen gondolati anyagát, a sifrizott fogalmak jelentését pedig abból a történelmi erőteréből, amit a forradalmi korszak kínált. A kategóriák autonóm fejlődése és az ideológikus funkció együttes elemzése, valamint az egyéni életutak és a közvetlen kulturális környezet egymásbaötvözése teremti meg azt a *közvetítés* rendszert, melyben a fejlődés etapjai megjelennek. Csak egy-két részletelemzésben van olyan érzésünk, mintha Hermann a történelmi tendenciából, a forradalmi fejlődés tipizált fázisaiból deriválná a fogalmi váltásokat, új kategóriák megjelenését, jelentéstranzformációját. Egészében könyvének legfőbb érdeme, hogy e bonyolult párhuzamos és egymást követő fejlődésvonalak vizsgálatában mindig a közvetettség felkutatása vezet. Ezért képes összefoglaló képet adni erről a korszakról. Azok a legjobb fejezetei, ahol egy-egy kategória longitudinális analizisét végzi el. (A legvilágosabb ez a teleológia-kategória szerepváltásának elemzésében, annak az átalakulási folyamatnak nyomonkövetésében, ahogy esztétikai, természeti keretfogalomból embergyakorlati, később pedig történelmi folyamatokat megragadni kész kategóriává terebélyesedett.) Ez a közvetettségre való törekvés – melyben a történelmi folyamatok ideológikus megragadását irdalmi, vallás- és politikatörténeti (szekták, titkos társaságok) áramlatok, személyes érdeklődésváltások szűrnek, módosítják, vagy erősítik fel – vezeti *a kerülőutak dialektikájának izgalmas leírására* is. Legtöbbször olyan fogalmi pályák ezek, melyek közvetlen jelentésükben tévesek – olykor a filozófusok saját fejlődését tekintve is kisiklásnak tűnnek –, azonban olyan gondolati intenciók hordozói, melyeknek *eredménye* már maradandó előrelépést hoz a gondolkodás történetében. Her-

mann nem egyszerűen „lefordítja” a hamis tudati alakzatokat, hanem e kerülőutak kikerülhetetlenségét, belső logikáját is megéri, mert enélkül érthetetlen a villámgyorsan lefutó fejlődés végeredménye. A marxista filozófiatörténet írás módszerét tekintve is újítás ez az eljárás: olyan hermeneutika, melyben a kor illuzórikus önértelmezését, a tévedések csalóka termékenységét, a gondolatok inerciája előli kierőszakolt mene-

külést is nyomon kell követni, ahol nem lehet kioktatni a szerzőket saját, általuk is félreértett gondolataikért, mert szinte minden félreértésben minden tévedésben születik valami korszakalkotó mozaik. De ez a módszer csak akkor működik, ha vezérlője az a teljességre törő történelmi analízis, mely állandó kerete, háttere, voltaképp „mérceje” a fogalmak szinte önmagától futó fejlődésének.